

5. Многія са слоў, штучна выведзеных з актыўнага ўжывання, вартыя вяртання ў асноўны пласт лексікі як агульнаўжывальныя (напрыклад, **вайсковец, дарадца, крамнік, лекар, мытнік, службовец і інш.**).

Скарачэнні

- БРС-25 – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуская-расійскі слоўнік. Мн., 1925.
 БРС-25К – Каспяровіч М. Беларуская-расійскі слоўнік. Мн., 1925.
 БРС-62 – Беларуская-рускі слоўнік. Мн., 1962.
 БРС-88 – Беларуская-рускі слоўнік: У 2-х т. Мн., 1988.
 Бул. – Булыка А.М. Даўнія запазычэнні беларускай мовы. Мн., 1972.
 Бяльк. – Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970.
 Вашк. – Вашкевіч Л. Расійска-беларускі слоўнічак дзеля чыгуначных мясцкомаў. Магілёў, 1926.
 ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982–1999. Т. 1–18.
 Касп. – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927.
 РБС-20 – Гарэцкія М. і Г. Маскоўска-беларускі слоўнік. Мн., 1920.
 РБС-26 – Байкоў М., Гарэцкі М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. Мн., 1926.
 РБС-28 – Байкоў М., Некрашэвіч С. Расійска-беларускі слоўнік. Мн., 1928.
 РБС-37 – Руска-беларускі слоўнік. Мн., 1937.
 РБС-53 – Руска-беларускі слоўнік. Мн., 1953.
 РБС-82 – Руска-беларускі слоўнік: У 2-х т. Мн., 1982.
 РБС-93 – Руска-беларускі слоўнік: У 3-х т. Мн., 1993.
 РКС-24 – Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі слоўнік. Коўна, 1924.
 С. – Серада С. Дзелявод. Мн., 1926.
 СБГ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1986.
 СБН – Насовіч І.І. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870.
 Ст. л. – Прыгодзіч М. Р., Ціванова Г.К. Старабеларускі лексікон: Падручны перакладны слоўнік. Мн., 1997.
 СЦГ – Слоўнік цэнтральных гаворак Беларусі. Мн., 1990.
 ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1999.
 ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Мн., 1977–1982.
 Шат. – Шатэрнік М.В. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мн., 1929.

¹ Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова. Воронеж, 1979. С. 92–112.

І.У. КАЛІЦЕНЯ

СТРУКТУРНА-ТЫПАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ АДПРЫМЕТНИКАВЫХ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ ЛАНЦУЖКОЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сучаснаму беларускаму словаўтварэнню апошніх гадоў уласціва актыўная распрацоўка праблем, прысвечаных характарыстыцы складаных комплексных адзінак.

Дадзены артыкул прысвечаны аналізу словаўтваральнага ланцужка (СЛ). З'яўляючыся комплекснай адзінкай, словаўтваральны ланцужок звязаны, з аднаго боку, з больш простымі адзінкамі мовы (словаўтваральнай парай, матываваным словам, словаўтваральным фармантам), а з другога – ён уваходзіць у састаў больш складанай дэрывацыйнай адзінкі – словаўтваральнага гнязда¹.

Словаўтваральныя ланцужкі, як і ўсе іншыя складаныя адзінкі, можна вывучаць і апісваць на розных узроўнях абагульнення. А.А. Лукашанец лічыць неабходным адрозніваць тры ўзроўні прадстаўлення комплексных адзінак дэрывацыі, у прыватнасці СЛ: лексіка-словаўтваральны, уласна словаўтваральны і граматычна-словаўтваральны.

На першым, лексіка-словаўтваральным узроўні, ланцужок разглядаецца як рад слоў, звязаных адносінамі паслядоўнай матывацыі.

На ўласна словаўтваральным узроўні СЛ выступае як тыпавая комплексная адзінка. “СЛ з аднолькавым наборам СТ (словаўтваральных тыпаў. – І. К.), якія знаходзяцца ў структуры ў аднолькавых адносінах, займаюць аднолькавыя словаўтваральныя пазіцыі, аб'ядноўваюцца ў адзін тып, складаюць тыпавы СЛ (СЛ – тып)”³.

Трэці ўзровень, названы граматыка-словаўтваральным, прадстаўляе СЛ у выглядзе часцінамоўнай мадэлі яго кампанентаў як пэўных формул, дзе кожны сімвал адпавядае аднаму дэрывацыйнаму кроку.

У артыкуле даецца структурна-тыпалагічная характарыстыка СЛ немаматываванах прыметнікаў, якія абазначаюць знешнія і ўнутраныя якасці чалавека. Інакш кажучы, дадзеная комплексная адзінка разглядаецца на трэцім узроўні. Выбар СЛ прыметнікаў менавіта названай лексіка-семантычнай групы (ЛСГ) у якасці аб'екта даследавання абумоўлены ў першую чаргу тым, што ў беларускім мовазнаўстве прыметнікі вывучаны недастаткова.

Матэрыялам для даследавання паслужылі 179 словаўтваральных гнёзд, вяршынямі якіх выступаюць немаматываваныя якасныя прыметнікі, што абазначаюць знешнія і ўнутраныя якасці чалавека, у беларускай мове. Вывучэнне дэрывацыйных магчымасцей менавіта якасных прыметнікаў з'яўляецца важнай і актуальнай задачай словаўтваральнай сінтаматыкі. Словаўтваральныя гнёзды пабудаваны аўтарам⁴. Агульная колькасць матываваных, што састаўляюць дадзеныя гнёзды, – 4676 слоў.

Як паказаў аналіз матэрыялу, немаматываваныя прыметнікі маюць словаўтваральныя ланцужкі пэўнага тыпу, якія характарызуюцца пэўным наборам матываваных і пэўнай паслядоўнасцю іх у структуры дадзенай комплекснай адзінкі. Усяго, па нашых падліках, налічваецца 3158 адад'ектыўных словаўтваральных ланцужкоў. Сярэдняя колькасць ланцужкоў на адно гняздо ў сферы немаматываваных прыметнікаў дадзенай ЛСГ састаўляе прыблізна 17 адзінак.

Па колькасці звёнаў усе адад'ектыўныя словаўтваральныя ланцужкі названай ЛСГ падзяляюцца на двухчленныя (зыходнае звяно + матываванае слова, утворанае на базе гэтага зыходнага) і мнагаччленныя (трохчленныя, чатырохчленныя, пяцічленныя, шасцічленныя і сямічленныя). Параўн.: *малады* → *маладосць*; *чысты* → *чысціць* → *ачысціць* → *ачысціцца* → *ачышчацца* → *самаачышчацца* → *самаачышчэнне* і г. д. Рознабаковасць структурных тыпаў СЛ ствараецца за кошт шматлікасці рэалізаваных у сістэме мовы камбінацый некалькіх соцень словаўтваральных тыпаў усіх часцін мовы, што сустракаюцца ў ланцужках.

У межах структурных тыпаў СЛ выдзяляюцца іх часцінамоўныя мадэлі*, якія, у сваю чаргу, складаюцца з катэгарыяльных, тыпавых і адзінкавых ланцужкоў. Возьмем, напрыклад, часцінамоўную мадэль AVVV: *вясёлы* → *вяселіць* → *вяселіцца* → *павяселіцца* (182)**.

У адрозненне ад катэгарыяльных СЛ у тыпавых ланцужках выдзяляюцца канкрэтныя фарманты. Параўн.: *гарач(ы)* → *гарач-ы(ць)* → *гарачы-(ц)-ца* → *па-гарачыцца*; *прам(ы)* → *вы-прам-і(ць)* → *выпрамл-я(ць)* → *выпрамля-(ц)-ца* і інш.

У складзе часцінамоўных мадэлей сустракаюцца таксама адзінкавыя (непрадуктыўныя, нерэгулярныя) ланцужкі, якія не маюць адпаведнікаў па структуры і сродках выражэння словаўтваральных значэнняў. На нашу думку, да ліку такіх можна, напрыклад, аднесці словаўтваральны ланцужок *белы* → *бялёсы* (*бялесы*). У сілу сваёй унікальнасці суфікс **-ёс- (-ес-)** робіць ланцужок непрадуктыўным і нерэгулярным.

Усе двухчленныя адад'ектыўныя СЛ аб'ядноўваюцца ў чатыры часцінамоўныя мадэлі: AA, AN, AP, AV. Агульная колькасць бінарных ланцужкоў – 1038. Аб'яднанне ўсёй масы такога тыпу ланцужкоў у чатыры часцінамоўныя мадэлі сведчыць аб тым, што ў параўнанні з мнагаччленнымі двухчленныя мадэлі носяць найбольш абагульнены характар. Мнагаччленныя адпрыметнікавыя ланцужкі састаўляюць 86 часцінамоўных мадэлей. Ланцужкі з такой структурай складаюць 32 % ад агульнай колькасці даследуемых

* Сімваламі A, V, P, N абазначаюць наступныя часціны мовы: A – ад'ектыў, V – дзеяслоў, P – прыслоўе, N – назоўнік.

** Сімваламі A, V, P, N абазначаюць наступныя часціны мовы: A – ад'ектыў, V – дзеяслоў, P – прыслоўе, N – назоўнік.

адпрыметнікавых СЛ. Сярод іх выдзяляюцца аднародныя (AA) і разнародныя (AN, AP, AV) ланцужкі. Да аднародных адносяцца ланцужкі, звёны якіх складаюцца са слоў адной якой-небудзь часціны мовы. У разнародных жа звёны адносяцца да слоў розных часцін мовы.

У нашым матэрыяле прадстаўлены як аднародныя, так і разнародныя СЛ.

Часцінамоўныя мадэлі двухчленных ланцужкоў адрозніваюцца паміж сабой ступенню прадуктыўнасці. Высокая ступень прадуктыўнасці ўласціва, напрыклад, мадэлям: AA (483), AN (413) і AP (110). На нашу думку, стварэнню такой характарыстыкі садзейнічае існаванне высокапрадуктыўных тыпаў. Яны з'яўляюцца адкрытымі, незамкнутымі (падкрэслена намі. – І. К.), г. зн. параджаюць новыя словаўтваральныя ланцужкі. Прыкладам іх могуць быць тыпы складаных прыметнікаў і назоўнікаў, утвораных спосабам чыстага складання і складанасуфіксальным спосабам, адпрыметнікавых назоўнікаў з суфіксам **-асць** са значэннем адцягненай прыкметы, адад'ектыўных прыслоўяў з суфіксам **-а**. Наш матэрыял паказвае, што па меры павелічэння колькасці звёнаў ланцужка павялічваюцца і разнавіднасці часцінамоўных мадэлей СЛ.

Трохчленныя адад'ектыўныя ланцужкі (1078) уваходзяць у 15 часцінамоўных мадэлей і састаўляюць 34 % ад агульнай колькасці ланцужкоў.

Сярод трохчленных часцінамоўных мадэлей выдзяляецца аднародная мадэль – AAA (42), якая з двухчленнай мадэллю AA (413) састаўляе 14 % ад агульнай колькасці ланцужкоў.

Адразу адзначым, што для чатырох-, пяці-, шасці- і сямічленных адад'ектыўных ланцужкоў аднародныя мадэлі не характэрны.

У чатырохчленныя часцінамоўныя мадэлі ўваходзіць 629 адпрыметнікавых СЛ. Яны складаюць 19 % ад агульнай колькасці ланцужкоў.

Часцінамоўныя мадэлі ланцужкоў такога тыпу адрозніваюцца паміж сабой па ступені прадуктыўнасці. Высокая ступень прадуктыўнасці ўласціва наступным мадэлям: AVVV (182), AVVA (179), AVVN (102), AANN (24), AVAN (17). Нізкай ступенню прадуктыўнасці валодаюць мадэлі: AVNA (3), AAPN (1), AANV (1), AVAA (1), AAVN (1), AVNP (1), AVVP (1) і інш.

Як відаць з колькасных дадзеных, часцінамоўная мадэль можа быць прадстаўлена мінімум адным канкрэтным СЛ, максімум – сотняй (а ў некагортных выпадках – амаль дзвюма сотнямі). Такое адрозненне паміж часцінамоўнымі мадэлямі дае права гаварыць аб ступені іх прадуктыўнасці.

У пяцічленныя мадэлі ўваходзіць 348 словаўтваральных ланцужкоў, якія складаюць 11 % ад агульнай іх колькасці. Высокай ступенню прадуктыўнасці валодаюць наступныя часцінамоўныя мадэлі: AVVVV (176), AVVVN (68), AVVVA (27), AVVAN (31), AVVAP (11). Астатнім часцінамоўным мадэлям уласціва нізкая ступень прадуктыўнасці: ANVVV (2), AVVAA (9), AVVNA (7), AVVAN (2), AVVNN (2), ANAPP (3), AVANA (2), AVAAN (2). Сярод пяцічленных словаўтваральных ланцужкоў зафіксавана шэсць адзінкавых (нэрэгулярных): AVAPP (1), AVAAP (1), ANANN (1), ANVVA (1), AVAVN (1), ANAPN (1).

У адпрыметнікавых словаўтваральных ланцужках важную ролю адыгрываюць карэляцыі стану і трывання. Іх узаемаабумоўленасць і ўзаемасувязь параджаюць рэгулярную поліматываванаасць, што знаходзіць адлюстраванне ў пэўным вар'іраванні звёнаў канкрэтных СЛ. Гэта вар'іраванне вызначаецца здольнасцю пераходных дзеясловаў з суфіксамі другаснай імперфектывацыі матывавацца адначасова як постфіксальным дзеясловам заканчанага трывання, так і беспостфіксальным дзеясловам.

Гэта з'ява знаходзіць адлюстраванне ў ланцужках часцінамоўных мадэлей AVVV, AVVVV, AVVVVV, AVVVVVV. Напрыклад: *дастойн(ы)* → *у-дасто-і(ць)* → *уда-сто-і-(ц)-ца* → *уда-стой-ва-(ц)-ца*, *дастойн(ы)* → *у-да-сто-*

i(цъ) → удастой-ва(цъ) → удастойва-(ц)-ца ("надзяліць прыкметай, названай матывавальным словам" + "закончанае трыванне" + "незакончанае трыванне"; "надзяліць прыкметай, названай матывавальным словам" + "незакончанае трыванне" + "закончанае трыванне"); *востр(ы) → вастр-ы(цъ) → аб-вастры(цъ) → абвастры-(ц)-ца → абвастр-а-(ц)-ца, востр(ы) → вастр-ы(цъ) → аб-вастры(цъ) → абвастр-а(цъ) → абвастра-(ц)-ца* ("надаваць прыкмету, названую матывавальным словам" + "давесці дзеянне да выніку ці да якой-небудзь мяжы" + "закончанае трыванне" + "незакончанае трыванне"; "надаваць прыкмету, названую матывавальным словам" + "давесці дзеянне да выніку ці да якой-небудзь мяжы" + "працягласць дзеяння" + "незакончанае трыванне").

Шасцічленныя па складу СЛ уваходзяць у 14 часцінамоўных мадэлей (57). Яны складаюць 18 % ад агульнай колькасці ланцужкоў. Высокай прадуктыўнасцю вызначаюцца толькі дзве часцінамоўныя мадэлі: AVVVVV (26) і AVVVVA (8). Астатнія валодаюць нізкай ступенню прадуктыўнасці: AVVVVN (5), AVVANN (2), AVVVAA (3), AVVVAN (3), AVVVNN (1), AVVVAP (1), AVVAPN (2), AVVAAP (1), AVVAAN (1), AVVAPP (1), AVVNAN (2), AVVNAP (1).

Зыходзячы з даследаванага матэрыялу, акрамя двух-, трох-, чатырох-, пяці-, шасцічленных словаўтваральных ланцужкоў, сустракаюцца і сямічленныя. У колькасных адносінах іх няшмат – усяго 8. Яны ўваходзяць у 8 часцінамоўных мадэлей: AVVVVVV, AVVVVVA, AVVVAAA, AVVVAPP, AVVVANN, AVVVAAP, AVVVAAN, AVVVVVN. Усе гэтыя мадэлі ўключаюць словаўтваральныя ланцужкі, якія маюць індывідуальную часцінамоўную структуру. Усяго, згодна з даследаваным матэрыялам, налічваецца 26 ланцужкоў з індывідуальнай часцінамоўнай структурай. З іх 6 чатырохчленных, 6 пяцічленных, 6 шасцічленных і 8 сямічленных СЛ.

Усяго ў сістэме нематываваных прыметнікаў, якія абазначаюць знешнія і ўнутраныя якасці чалавека, налічваецца 86 часцінамоўных мадэлей.

Як паказвае даследаваны матэрыял, часцінамоўная структура адпрыметнікавых ланцужкоў даволі разнастайная. У СЛ ёсць матываваныя і матывавальныя паўназначныя словы пяці часцін мовы: прыметнікаў, назоўнікаў, прыслоўяў, дзеясловаў і выклічнікаў. З агульнай колькасці матываваных усіх звёнаў ланцужкоў налічваецца 1311 прыметнікаў, 1387 назоўнікаў, 326 прыслоўяў, 1190 дзеясловаў. Зафіксаваны ўсяго два выклічнікі, матываваныя дзеясловамі.

Варта адзначыць, што па меры ўзрастання колькасці звёнаў ланцужка павялічваецца ўдзельная вага толькі дзеясловаў. У прыметнікаў, назоўнікаў і прыслоўяў яна памяншаецца (калі параўнаць апошнія звёны двух-, трохчленных СЛ з апошнімі звёнамі чатырох-, пяці-, шасці- і сямічленных ланцужкоў). Гэта добра відаць з табліцы.

Табліца
Залежнасць утварэння знамянальных часцін
мовы (прыметнікаў, назоўнікаў, прыслоўяў
і дзеясловаў) ад узростання колькасці
звёнаў СЛ

Колькасць звёнаў СЛ	Часціны мовы			
	Прыметнік	Назоўнік	Прыслоўе	Дзеяслоў
2	483	413	110	32
3	223	429	226	168
4	192	203	38	196
5	46	108	16	178
6	11	16	4	26
7	2	3	2	1

У апошніх звёнах словаўтваральных ланцужкоў утвараюцца ўсе знамянальныя часціны мовы. Больш усяго зафіксавана назоўнікаў – 1172. Шырока прадстаўлены і прыметнікі, якіх налічваецца 957. Дзеясловы ў гэтым выпадку займаюць прамежкавае становішча паміж прыметнікам і назоўнікам. Усяго зафіксаваны 601 дзеяслоў. Прыслоўяў у канечных звёнах ланцужкоў налічваецца 426.

Такім чынам, праведзены аналіз паказаў, што СЛ нематываваных прыметнікаў, якія абазначаюць знешнія і

ўнутраныя якасці чалавека, у беларускай мове маюць розную колькасць звёнаў. Найменшы па даўжыні ланцужок складаецца з двух, а найбольшы – з сямі звёнаў.

Даследаванне асаблівасцей структуры і тыпалогіі адпрыметнікавых словаўтваральных ланцужкоў дапаможа глыбей пранікнуць у сутнасць вышэйшай адзінкі сістэмы дэрывацыі – словаўтваральнага гнязда. Безумоўна, перад спецыялістамі беларускага словаўтварэння стаіць яшчэ шмат праблем, якія неабходна вырашыць у бліжэйшым будучым. Даследчыкі яшчэ павінны не толькі пабудаваць тыпалогію ланцужкоў усіх часцін мовы, але і вывучыць асаблівасці іх марфаналогіі, разгледзець пытанні праступенчатага словаўтварэння ў структуры СЛ і інш. Для гэтага неабходна прааналізаваць усе рэальна існуючыя словаўтваральныя ланцужкі кожнай часціны мовы. І толькі ў выніку ўсебаковага вывучэння ўсіх асаблівасцей словаўтваральнага ланцужка можна будзе канчаткова вызначыць месца гэтай комплекснай адзінкі ў сістэме дэрывацыі.

¹ Гл.: Тихонов С. А. Словообразовательная цепочка как единица словообразовательной системы языка // Русский язык в школе. 1986. № 2. С. 78.

² Гл.: Лукашанец А. А. Комплексныя адзінкі словаўтварэння ў беларускай мове // Весці АН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. 1995. № 4. С. 113.

³ Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования // АПСР. Ташкент, 1982. С. 4.

⁴ Гл.: Каліцень І. У. Словаўтваральныя гнёзды прыметнікаў у беларускай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 1998.

В.Я. БАРЫСЕНКА

МЕТАФАРА ЯК МОЎНА-ВЫЯЎЛЕНЧЫ СРОДАК У ПАЭЗІІ ВАСІЛЯ ВІТКІ

Вывучэнню мовы мастацкіх твораў у апошнія гады ўдзяляецца вялікая ўвага. Многія навукоўцы даследуюць сродкі моўнай вобразнасці, такія як метафара, сімвал, алегорыя, метанімія, адухаўленне і інш.

Метафара (ад грэч. *metaphora* – перанясенне) – ужыванне слова ці выразу ў лераносным значэнні праз супастаўленне пэўных з’яў ці прадметаў на аснове агульных для іх прымет і ўласцівасцей. Метафары блізкія да параўнання, аднак адрозніваюцца ад яго тым, што маюць толькі адзін член супастаўлення – тое, з чым супастаўляецца, а тое, што супастаўляецца, не называецца (яно падразумяваецца). Метафары даволі шырока ўжываюцца ў бытавой мове (*залатая восень, ідзе снег*), але асноўная сфера іх выкарыстання – літаратурная мова, паэзія. Дзякуючы па-мастацку ўжытым метафарам ствараецца метафарычнасць бачання – адна з прымет паэтычнага таленту.

Метафарызацыя – гэта пашырэнне семантычнага аб’ёму слова за кошт узнікнення новых значэнняў і адценняў, якія заснаваны на падабенстве. Пры метафарызацыі не ствараецца новых слоў. Адно і тое ж слова надзяляецца іншым паняццем, можа абазначаць некалькі паняццяў, пашыраючы сваю семантыку.

На сённяшні дзень метафара з’яўляецца адным з прадуктыўных моўна-вобразных сродкаў у мастацкай літаратуры. Звернемся да творчасці вядомага беларускага паэта В. Віткі. У сваіх творах ён выкарыстоўвае метафару не проста для гучнасці маўлення, а каб выразіць сваё ўспрыманне роднай прыроды, паказаць ролю чалавечага існавання, узаемаадносіны паміж людзьмі і, галоўнае, прымусіць чытача суперажываць разам з ім. Прыкладам можа быць верш з кнігі «Вышыні святла»:

Долу ўпала галавою
На гасцінец апусцелы.